

Herbert Jankuhn, Hedeby-forskningen og det tyske samfund 1934–1976

Af Nils Vollertsen

Herbert Jankuhn var nazist, men også en fremragende arkæolog, og Hans Hedeby-tese præger endda helt op i 80'erne folks syn på Hedeby. Han blev født 1905 i Angerburg i Østpreussen og læste på universiteterne i Königsberg, Jena og Berlin, hvor han afsluttede sine studier i 1931. I Berlin var han historikeren Max Eberts elev. I 1935 blev Jankuhn dr. phil., på tysk: Dr. phil. habil., i 1936–1942 universitetslærer og leder af Ahnenerbe-afdelingen i Kiel, i 1938–1945 medlem af SS-Reichsführer Heinrich Himmlers personlige stab, først som SS-Sturmbannführer og fra 1942 som Fachführer i Waffen-SS. I 1938–1942 var han leder af Museum vorgeschichtlicher Altertümer i Kiel og 1940–1942 professor ved Kiels Universitet. I 1942–1945 var han professor ved Rostock Universitet, hvis ikke han da lige udførte såkaldt »kulturpolitiske særopgaver« for SS, og i 1946–1950 ansat ved Archäologische Landesaufnahme Schleswig-Holstein. I 1950 blev han professor i Hamburg, for herfra så i 1956 at skifte over til et nyt professorat i Göttingen.¹

Herbert Jankuhns navn er, nok mest i Danmark og Slesvig-Holsten, uløseligt knyttet til Hedeby-udgravningerne, som han deltog i siden 1930 og overtog ledelsen af i 1932–1939; og, da krigen satte en stopper for al arkæologisk aktivitet, først igen i 1959–1964. Hedeby-udgravningerne i 30'erne blev forestået af museet i Kiel, men finansieret andre steder fra. I 1930 blev gravningerne således betalt af Norddeutscher Rundfunk AG (Norag) i

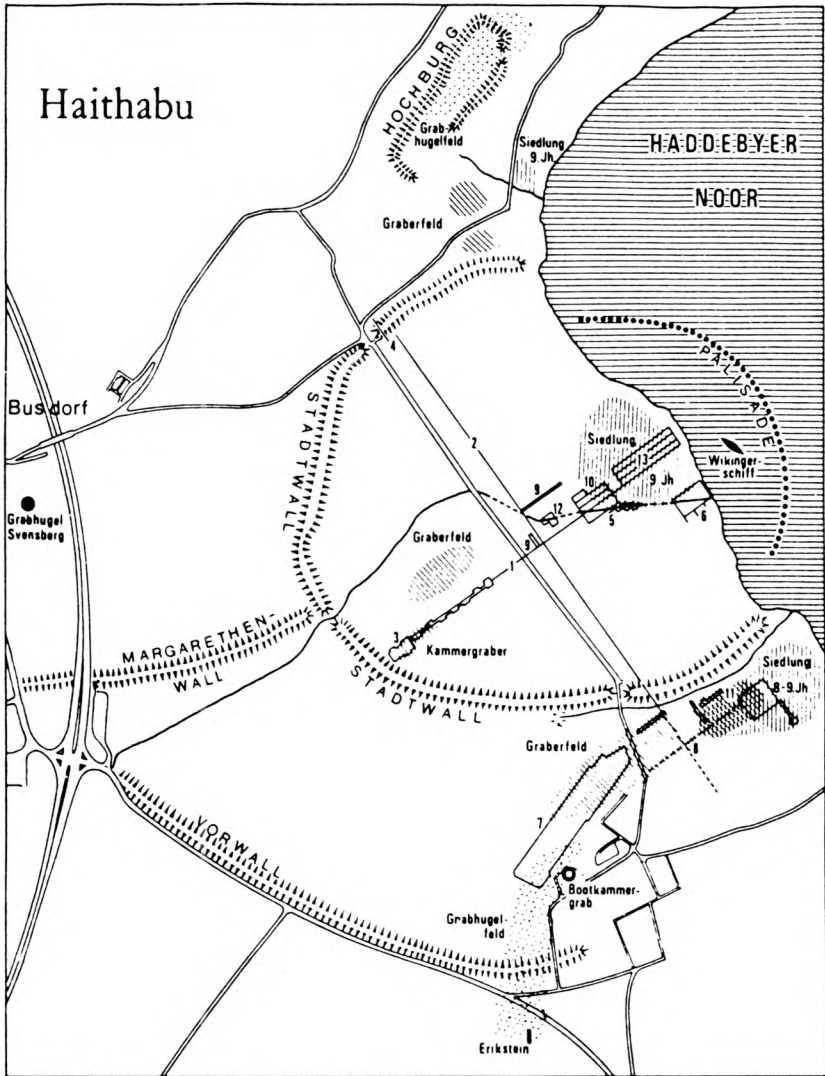
Hamburg, og 1931–1934 især af Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), det tyske Reichserziehungsministerium (REM), Provinzialverband Schleswig-Holstein, Kiels Universitet og Slesvig amt.

Da Amt Rosenberg, som blev ledet af Reichsleiter Alfred Rosenberg, i 1934 forsøgte at ensrette hele den tyske forhistoriske forskning, bragte Herbert Jankuhn Hedeby-projektet ind under SS-Reichsführer Heinrich Himmlers protektorat. En anden og mindst lige så vigtig grund hertil var, at Hedeby-projektet indtil da ikke havde været særlig godt finansieret. Da Amt Rosenberg fortsatte sine ensretningsbestræbelser, blev Hedeby-projektet på Jankuhns initiativ i 1938 tilsluttet Das Ahnenerbe der SS. Fra 1938 var dét således Ahnenerbe-Stiftung, som årligt satte 65000 RM i projektet. Set i forhold til Ahnenerbes samlede budget på ca. 700000 RM var Hedeby-projektet det største enkeltprojekt, Ahnenerbe støttede. Hedeby-projektets leder Herbert Jankuhn havde nu en fast årlig sum til rådighed til udgravningsarbejdet, og projektets finansiering var sikret også fremover. Herbert Jankuhn, der nu fik tildelt langt flere økonomiske midler end tidligere, kunne med rette konkludere:

»Mit der Übernahme der Grabung durch den Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei Heinrich Himmler und der Übertragung an das Ahnenerbe sind die Grabungen und ihre Bearbeitung aus dem

Niels Vollertsen, f. 1956, uddannet lærer 1981, stipendiat ved Studiefællesskabet i Flensborg 1981–1983, stud.mag. Århus Universitet, Historisk Institut.

1. Kürschners Gelehrten-Kalender 1983, Bd. 2, s. 1874; Archäologie und Geschichte, s. X; Kater, s. 81–83, 88, 100, 155–157, 184, 200, 307 og 31 note 211 (om Herbert Jankuhn og Hedeby), s. 37, 68, 73–74 og 91 (om Deutsche Forschungsgemeinschaft, Reichserziehungs-Ministerium og Ahnenerbe); Haithabu 1972, s. 290 note til s. 97.

Hedeby-udgravningerne 1930-1939 og 1959-1965: 1. 1930, 2-3. 1932-1934, 4. 1934, 5. 1935-1939, 6. 1938, 7. 1959-1960, 8-9. 1962, 10. 1963-1964, 11. 1965. Udgravningerne var ledet af Herbert Jankuhn, men efter krigen kom en ny generation af Hedeby-arkæologer til, som gjorde sig gældende ved siden af Jankuhn. Det var navne som Torsten Capelle, Heiko Steuer og Kurt Schietzel, der dog først med etableringen af Hedeby-Museet langsomt har kunnet gøre op med Jankuhns Hedeby-tese. Det viser, at hans autoritet som Hedeby-arkæolog endnu op i 1980'erne tilsyneladende stadig var for stor.

Zustand einer durch viele Faktoren bedingten Unstetigkeit auf eine sichere, größere Planung gestattende Basis gestellt worden. Der Ankauf des für die Untersuchungen zunächst wichtigsten Geländes hat auch die äußeren Voraussetzungen für eine großzügigere Grabung geschaffen.«²

På Heinrich Himmlers foranledning købte Gesellschaft zum Schutze deutscher Kulturdenkmäler således hele Hedeby med halvkredsvold, som hidtil havde været dels i privat og dels i Slesvig amts eje. Herbert Jankuhn, som allerede i 30'erne var en anset forsker, blev dermed nok den mest fremtræ-

2. Haithabu 1938, s. VII.

dende Ahnenerbe-forsker, og således direkte underlagt SS. Udgravningerne i Hedeby ændrede da også karakter ved at blive overvåget af SS-folk.

Die Forschungs- und Lehrgemeinschaft »Das Ahnenerbe« blev grundlagt i 1935 af Heinrich Himmler og var hans forsøg på at udvide sin politiske magt i SS til det kulturelle område. Med Ahnenerbe ville han bevidstgøre tyskeren om den germanske forhistories værdier og genskabe disse. Denne »arv« fra de germanske »aner«, heraf udtrykket Ahnenerbe, skulle bruges på det praktisk-ideologiske plan i den nazistiske hverdag. Germanerne var ifølge nazistisk ideologi tyskere, og nazisterne brugte den germanske forhistorie til at gøre tyskeren bevidst om sin national-tyske identitet. Bl.a. Hedeby blev brugt i den forbindelse. I det nazistiske verdensbillede var der ikke plads til nogen regional-tysk identitet. Heinrich Himmler udtrykte dette på træffende vis i de ord, han gav Herbert Jankuhns Hedeby-bog fra 1943 med på vejen:

»Ein Volk lebt so lange glücklich in Gegenwart und Zukunft, als es sich seiner Vergangenheit und der Größe seiner Ahnen bewußt ist.«

Ahnenerbe og Amt Rosenberg ville det samme. Forskellen var blot, at der i Ahnenerbe også var plads til virkeligt velkvalificerede og sagligt arbejdende, ikke-nazificerede forskere. Disse valgte at blive Ahnenerbe-forskere, fordi de heri så det mindste onde. De betragtede nærmest Ahnenerbe som et »akademisk naturreservat«, hvor de for en tid kunne finde ly for nazi-regimets ensretningsbestrebelse. Det var »stille videnskabsmænd« som filologen Rudolf Till, filosofen Franz Dirlmeier, runologen Wolfgang Krause og arkæologen Herbert Jankuhn. Dertil kom, at kun en halvofficiel institution som Ahnenerbe kunne skabe nære kontakter til indflydelsesrige statslige organisationer som Deutsche Forschungsgemeinschaft og det tyske Reichserziehungsministerium. DFG, det tyske forskningsråd, skulle jo godkende forskningsprojekterne, før REM støttede dem økonomisk.

Disse tit ret så omfattende beløb gik så videre til Ahnenerbe-Stiftung, som så tegnede ansvarlig for projekterne. Dette var fordele, som selv de dygtigste tyske videnskabsmænd ikke kunne se bort fra, hvis ikke de ville glide ud i kulden. Kun ved at blive Ahnenerbe-forskere kunne de fortsat drive god forskning. Det gjaldt også for Herbert Jankuhn.

Fra 1938 blev Ahnenerbes projekter finansieret ad disse kanaler. Indtil 1937 var Ahnenerbe således anvist på det tyske forskningsråds velvilje og økonomiske midler. Det, at Ahnenerbes økonomi i 1938 blev sikret fremover, betød jo netop også, at Herbert Jankuhns Hedeby-udgravninger kom ind i faste rammer.

Herbert Jankuhn var nazist, hvilket senest kom til udtryk i, at han i 1942–1943 ledede »SS-Sonderkommando Jankuhn«, der for naziregimet tog sjældent etnologisk, geografisk og historisk materiale fra sydrussiske og kaukassiske museer og fragtede det til Tyskland. Hans eget motiv var dog at bevare dette værdifulde forhistoriske materiale fra at gå til i krigen, fordi han selv var videnskabeligt interesseret i det. Endnu i 1963 talte han om »vorgeschiehtlichem Denkmalschutz« på østfronten, »da es dort keinen organisierten Denkmalschutz gab«.

Herbert Jankuhn hørte dog også til den gamle skole af forskere, som var dybt præget af den kildekritiske Ranke-skoles krav om en kritisk-analytisk tilgang til det stof, de arbejdede med. De var videnskabelige i deres forskningsteknik; og deres videnskabssyn var vokset ud af et internationalt miljø, som gjorde, at f.eks. Herbert Jankuhn i 1938 og 1939 så det som en selvfølge at samarbejde med danske, svenske og finske forskere om Hedeby-udgravningerne. De bidrog væsentligt til udgravningernes succes. Jankuhn, skrev han i 1943, gik således ud fra,

»daß Haithabu infolge der eigenartigen Entwicklung seiner Geschichte nicht nur für die deutsche Forschung von großer Bedeutung ist, sondern daß die Stadt auch einen Bestandteil der dänischen und schwedischen Geschichte bildet, so daß also auch – und das hatten die wissens-

chaftlichen Arbeiten der davorliegenden Jahre klar gezeigt – die skandinavischen Länder ein Interesse an der Art und Weise der Durchführung und auch an der Bearbeitung der sich daraus ergebenden Fragen haben würden. Es war dabei nicht nur an den gelegentlichen Besuch durch befreundete Archäologen des Nordens gedacht, sondern an eine tätige Mitarbeit, so daß etwa eine Art von Arbeitsgemeinschaft dabei zustande kam«.³

Endnu i 1943 var Herbert Jankuhn, og få andre Ahnenerbe-forskere også, altså indstillet på et internationalt videnskabeligt samarbejde med skandinaviske og andre udenlandske forskerkolleger. Den kritisk-analytiske forskningsteknik og internationale videnskabssyn og -tradition lå så dybt i dem, at de ikke lod deres videnskabelige arbejde nazificere. Det forklarer, at Herbert Jankuhn var nazist, samtidig med at være en fremragende arkæolog, der skabte banebrydende Hedeby-forskning.

I 1959-1965, da han genoptog udgravningsarbejdet i Hedeby, finansierede det tyske forskningsråd igen store dele af projektet. Nu var det dog det nystiftede slesvig-holstenske landsmuseum i Slesvig, som forestod arbejdet. Kiel-museet var blevet bombet under krigen.

I det følgende vil jeg gå nærmere ind på Herbert Jankuhns Hedeby-forskning og hvordan den ændrede sig i takt med det tyske samfund.

Herbert Jankuhn og Hedeby: forskning, ideologi og samfund 1934-1943

I 1934 skrev Herbert Jankuhn sin første artikel om Hedeby-udgravningerne, hvori han i

hovedtræk skitserer Hedeby's politiske og kulturelle historie. Han peger på, at Hedeby nok allerede bestod før 800-tallet, at den blev kaldt Slesvig og Hedeby, i 900-tallet var fuldt udbygget og havde handelsforbindelser vidt omkring, indtil Hedeby i 1000-tallet flyttede nord for Slien og blev til Slesvig.⁴

I 1935 og 1936 udbygger Jankuhn sin Hedeby-tese, selv om det ikke lige gøres i den retning, han havde tænkt sig. Han ville lægge hovedvægten på en afdækning af byplanen og havneanlægget, som kunne kaste lys over Hedeby's organisationsform og økonomiske mønster. Desuden ville en gravning i håndværkerkvarteret kunne sige noget om kunsthåndværket i Hedeby og således belyse Hedeby's rolle som transformator af kulturelle og religiøse strømninger fra det frankisk-frisiske område til Norden; en tese, han også begrundede nærmere. Han ville se på, hvor stærkt strømningerne indvirkede på livet i Hedeby i 800-1000-tallet, om der perioden igennem var forskelle i intensitet og om denne i så fald hang sammen med de politiske omvæltninger, Hedeby var udsat for i sin livstid. Han synes endog at antyde, at ikke kun fjernhandelen, men også kontakten til det nære opland var af betydning for Hedeby. Tesen træder dog kun yderst svagt frem.⁵

Ingen af disse spørgsmål blev dog tagt op under Hedeby-udgravningerne. Herbert Jankuhn nævner ikke, hvorfor; men årsagen kan ligge i, at nazi-regimet ikke havde behov for, han tog dem op. I Jankuhns overvejelser lå således en tanke om, at Hedeby var et stykke nordisk historie.

I stedet konstruerer han en nær sammenhæng mellem Hedeby og tysk historie. Han tog således udgangspunkt i hustyperne, af hvilke der fandtes en nordgermansk og vestgermansk-frisisk. Med nordgermansk mener han nordisk, og med vestgermansk frankisk; vestgermansk drejes dog her over i betydningen tysk. Dette viser, mener han, at He-

3. Haithabu 1943, s. 11.

4. »Ausgrabungen 1930-1933«; om Herbert Jankuhns transformator-tese, se »Kunstgewerbe in Haithabu«.

5. »Ausgrabungen 1935/36«, s. 96-98 og 138; »Kunstgewerbe in Haithabu«.

deby har været en tysk handelskoloni med stærke handelsforbindelser vestpå til »dem deutschen Westen«; og han konkluderer:

»So hat Haithabu einen festen Platz in der deutschen Geschichte, nicht nur als verkehrsgeographische Vorläuferin von Lübeck, sondern auch als Ziel des deutschen Kaufmannes, der hier seine Erfahrungen gesammelt hat, die für die Ausbildung der Hanse und damit für die Ablösung der nordgermanischen Herrschaft im Ostseeggebiet durch eine deutsche notwendig war ... Damit wird uns eins der großen ... Kapitel, deutscher Geschichte erschlossen, das uns die in dem späteren Vordringen nach dem Osten wirkenden Kräfte ... erkennen läßt.«⁶

Denne tyske 'Drang nach dem Osten' er det, Herbert Jankuhn forstår under »biodynamischen Grundzügen unserer Geschichte«. ⁷ Dette er et godt eksempel på nazismens bevidste ideologiske brug af arkæologien. Den nazistiske lære om den rene germanske race, Blut und Boden-teorien, søgtes jo netop underbygget ad arkæologisk vej. Nazisterne søgte variationer i det arkæologiske materiale og dets geografiske spredning, så der var grundlag tilbage i oldtiden for at tale om et germansk folk i områder, der lå ud over de tyske grænser. Dermed skabte nazi-regimet såkaldt videnskabeligt grundlag for dets 'Drang nach dem Osten'. I det hele taget skabte nazisterne en fantastisk myte om germanernes oprindelse; en kulturforfalskning af hidtil uset sidestykke.⁸

Herbert Jankuhn udskiller sig herfra ved ikke at misbruge arkæologien i ideologisk øjemed. Han prøver blot på at forene de resultater, han når frem til ad kritisk-analytisk vej med de, nazisterne forventer han når frem til. Dette ses tydeligt af artiklerne om Hedebyudgravningerne 1930–1936, trykt i de regionale

historiske tidsskrifter Nordelbingen og Offa, hvori han sætter Hedeby ind i en tysk-historisk ramme. I en kunsthistorisk artikel 1935, på den arkæologiske kongres Riga 1937 og på Kiel-agendaen derimod tones det tyske element stærkt ned, og Hedeby's historie ses i en nordisk sammenhæng. I disse artikler kommer han således ind på de problemer, han ikke kunne tage fat om i Hedeby-udgravningerne; og det giver et nordisk resultat.⁹ Dette resultat, der har gyldighed den dag i dag, har siden starten i 30'erne ligget latent i hans Hedeby-forskning, mens hanse-tesen forlængst er forladt. Den var et 30'er-fænomen.

Det gør indtryk, at Herbert Jankuhn så langt frem som til 1939 har kunnet fremlægge sit nordiske syn på Hedeby. Selv i 1943 nævner han i bogen *Die Ausgrabungen in Haithabu 1937–1939* intet om Hedeby's tyske historie. I stedet skriver han,

»daß die aus dem fränkischen und friesischen Gebiet importierten Waren einen ziemlich breiten Rawn unter den Haithabufunden einnehmen ... (Auch) die Anzeichen für einen engeren Verkehr mit (dem irischen und schottischen Kolonisationsgebiet der Wikinger) haben sich jetzt vermehrt ...«.¹⁰

Herbert Jankuhn påviste altså, at Hedeby var en af vikingetidens største handelsbyer, som hørte til den nordiske kulturkreds og var stærkt præget af kulturelle, religiøse og politiske strømninger fra det frankisk-frisiske område. Han bearbejder de arkæologiske fund kritisk-analytisk, fremstillingen er velafbalanceret og han formulerer sig forsigtigt, som det sig hør og bør for en seriøst arbejdende forsker.

I sin metode, han er jo arkæolog, tager han udgangspunkt i ting som huse, hegn, veje, brønde, smykker, støbeformer, våben, redskaber, nåle, kamme, keramik, vægte, mål og

6. »Ausgrabungen 1934«, s. 61–62 og 65.

7. Haithabu 1937, s. 2.

8. Generelt om arkæologi og ideologi, se Mahler m.fl., s. 136–139 og Keller, s. 61–80.

9. Kunstgewerbe Jahrbuch 1935, Conventus Riga 1937 og Ahnenerbe-Tagung 1939.

10. Haithabu 1943, s. 218–219; Ahnenerbe-Tagung 1939, s. 237.

mønt; men også i materiale som dyre- og menneskeknogler, frugtkerner og madrester. Tingene beskriver og daterer han ud fra de kulturlag, de blev fundet i eller han forsøgte sig med årringsdatering. Han hører således til en arkæologisk retning, som på tysk kaldes Siedlungsarchäologie, på dansk: bebyggelsesarkæologi. Det forklarer, at Jankuhn mener, tingenes kronologi, typologi og systematik er vigtige; men de er ikke det centrale for ham. I stedet koncentrerer han sig om levnenes funktion, og sætter herudfra samfunds- og kulturlevet ind i en organisk sammenhæng, som er under stadig forandring:

»(Ich) füge die Funde ..., die nur die trümmerhaften Überreste einst pulsierenden Lebens sind, zu einem lebensnahen Bild zusammen ... wir erkennen die feinen Fäden, die von dort aus zu uns führen ... Nur dann, wenn wir die geistige Kraft besitzen, das Bild dieser Zeit vor uns erstehen zu lassen, können wir uns einfühlen in die Bedingungen jener Epoche – und können einen Standpunkt zur Beurteilung der Leistungen dieser Zeit gewinnen. Ohne eine solche kritisch gezügelte Phantasie bleiben die Funde toter Stoff. Ihn lebendig zu machen ist ebenso Aufgabe der Forschung, wie ihn zu gewinnen. Denn die Erforschung unserer Vorzeit besteht nicht allein in der Aufstellung von Funden und Perioden, sondern auch in dem Suchen nach den unzähligen Verbindungen, die unsere Zeit (mit jener verknüpft)« --- »Es gilt, die archäologischen Quellen aus sich heraus zu deuten, und wenn dieses gelingt, in das so gewonnene Bild der spärlichen und vieldeutigen schriftlichen Nachrichten einzufügen«.¹¹

Skrevet i 1937. Herbert Jankuhn ville altså se mennesket bag fundet, tolke fundene på deres

egne betingelser og skrive syntese, længe før andre tyske arkæologer gjorde det.

Selv en Herbert Jankuhnsk videnskabelighed blev dog frem til krigsudbrudet 1939 helt overskygget af nazi-regimets ensretning af det tyske samfund, som førte til opbygningen af den nazistiske stat. Ahnenerbe brugte jo netop Herbert Jankuhns kritisk-analytiske Hedeby-forskning, hvis saglighed var demonstrativ, til at styrke sin egen stilling i det nazistiske magtapparat. Også Herbert Jankuhns Hedeby-forskning blev altså misbrugt ideologisk af nazi-regimet, hvilket betød, at den til langt op i 1950'erne og 60'erne sås i et ikke særligt flatterende lys.

Hvis Herbert Jankuhn ville bevare sin identitet som forsker og samtidig som nazistisk pragmatiker overleve i en nazistisk stat, måtte han balancere mellem egne videnskabelige og det nazistiske Tysklands ideologiske krav. At han magtede denne hårfine balance, viste han i bogen *Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit*, hvis første og anden udgave i 1937 og 1938 solgtes i 12000 eksemplarer. Han delte heri sit stof op i tre selvstændige og af hinanden uafhængige blokke: to mindre indledende og afsluttende med nazistisk-ideologisk præg og en stor, næsten ideologifri kritisk-analytisk, der opregner hans Hedeby-forskning.

Især i start og slut tales således om »die ungebrochene Kraft des Germanentums«, om Hedeby som midtpunkt »germanischer Bluts- und Schicksalsverwandtschaft um die beiden Nordmeere«, om, at den danske kong Godfred hører »zu den großen Führergestalten jener ... Zeit ... mit klarem Blick (für) die Zeichen seiner Epoche«, om vikingetiden som bl.a. udtryk for søgen efter ny »Lebensraum«, om nordisk race og om »Sieg des Deutschtums«.¹² Her tales tydeligt nok om germanere, blod og jord, skæbnefællesskab, førerkult, Lebensraum og tyskhedens sejr; altså om begreber fra den nazistiske ideologi. Hensigten var klar nok. Også Hedeby-forsk-

11. Haithabu 1937, s. 2 og 96; Haithabu 1938, s. 96; om Herbert Jankuhns metode, se også *Archäologie und Geschichte*, s. 23–39.

12. Haithabu 1937 (Haithabu 1938), s. IX (IX), smudsomslagets inderside (smudsomslagets inderside), s. 56 (56), 132–133 (195–196) og 135 (200) og (51); om Haithabu-navnet, se Laurs artikel.

ningen blev brugt til at legitimere nazi-regimets eksistens. Det præger bogen, ligesom dens germansk udseende smudsomslag med den germansk klingende titel HAITHABU, der er en lydlig germanisering af det nordiske haiþabu og som udtales Héþaby.¹³

Titebladet er holdt i et tungt brunt, gult og orange; jordfarver, som nazisterne brugte meget i plakater og malerier. Især den brune er nazisternes farve, samtidig med at den symboliserer jorden; blod og jord, to centrale begreber i nazistisk ideologi. Også det gotiske, der for nazismen var inkarnationen af alt tysk, er her brugt politisk ved bastant brug af gotiske skrifttyper. Det undrer derfor ikke, at smudsomslaget fremtræder så germansk-tysk i sit indhold. Omslaget forestiller et jernsværd fra Hedeby, der virker stærkt, som om det lige er blevet hugget ned i jorden, hvor det stadig står og dirrer af kraft og styrke. Selv bag titlen HAITHABU, der slår en imøde, trænger sværdet sig stadig på. Sværdet er magtsymbolet, som fremmaner billedet af germansk dynamik, beslutsomhed og selvhævdelsestrang. Den nazistiske ideologis gennemslagskraft nærmest forkyndes, og man lades ihvertfald ikke i tvivl om, at Hedeby er en germansk by.

Set under et, udgør det nævnte bogens nazistisk-ideologiske ramme. Det er dog ikke her, vægten ligger, men derimod på udgravningsresultaterne fra Hedeby. Herom skriver Herbert Jankuhn:

Hedeby starter som åben handelsplads i slutningen af 700-tallet, og bliver i 810 på den danske konges initiativ det danske riges sydligste handelsby. Det var de stærke politiske spændinger mellem det frankiske og danske rige, der fik kongen til at flytte Reric til Hedeby. Hedeby's centrale stilling i den danske konges sydligste magtsfære gjorde, at byen blev nøglen i nord-syd og øst-vest handelen; en funktion, den bevarede på trods af politiske omvæltninger. Hedeby's centrale stilling gjorde det nemt at skaffe råmaterialer og igen videresælge de færdige varer. Dette trak håndværkere til, som sammen med handelen

skabte byens velstand. Hedeby var således ikke kun Nordens vigtigste handelsmetropol, men også kulturelt centrum for et frankisk-frisisk inspireret kunsthåndværk, som i Hedeby fik sin egen nordiske stil for så at blive videresolgt til Norden. Desuden opstod en benindustri af kamme og nåle, som især blev eksporteret til de slaviske områder. Hedeby fungerede således som transformator af vest-europæiske strømninger til Norden, og omvendt var Hedeby Nordens udfaldsport mod vest.

I løbet af 800-tallet svækkes den danske kongemagt så meget, at den taber grebet om Hedeby, som så o. 900 bliver svensk. Hedeby bliver da som den svenske konges vestligste magtsfære yderst central for den svenske handel vestpå. I 934 bliver Hedeby gjort til den tyske kejsers nordligste magtsfære og som sådan vigtig for den tyske handel og ekspansion østpå. Hedeby var således det tyske riges eneste østersøhavn. Selv om Hedeby's handel østpå med de slaviske områder i 900-tallet tog til i betydning, var handelen fra nord til vest stadig lige vigtig for Hedeby. Da Hedeby i 983 igen blev den danske konges, var det danske riges politiske tyngdepunkt flyttet til Jelling, hvorfra det gled over til Roskilde; altså en magtforskydning fra vest til øst i Danmark. I forhold til disse centre var Hedeby nu kun et dansk udkantscenter, hvis betydning aftog frem til anden halvdel af 1000-tallet, da byen flytter nord for Slien og bliver til Slesvig.

Hedeby udviklede sig i 800-tallet så stærkt, at den efter 900 var fuldt udbygget som nordisk storby. Udover nordboere boede her også frankere, frisere, sachser og tildels slaver. Hedeby's handelsforbindelser gik da vestpå til Frisland, Frankerriget og Rhin-området, nordvestpå til England, Irland og Skotland, nordpå til Norge og Sverige og østpå til de slaviske områder. Vestfra fik man vin, salt, pelse, røgede varer, silke, slaver, lertøj, vin, glas, møllesten, skiferslibesten og smykker, nordvestfra fedtsten og østfra smykker, kamme, nåle og krydderier. Som det ses,

13. *Forschungen und Fortschritte* 17/1941, s. 183–184; om inspirationen til hans økonomisk-sociale problemstilling, se *Haithabu* 1956, s. 11–12.

samlede Hedeby alle handelsforbindelserne, hvorfra de enten gik videre vestpå eller nordpå.

Hedeby var en storby. I byens nordlige del lå håndværkerkvarteret, præget af mange små huse, der dels fungerede som bolig, dels som værksteder. Der var smedjer, kunsthåndværker-, snedker-, tømrer- og smykkeværksteder, en nåle- og kamindustri samt sko- og pottemagere. I den sydlige del derimod lå (stormændenes?) gårde, hvis små tilliggende huse bl.a. blev brugt som sove-, væve- og bagehuse; og i den vestlige del beboelseskvarterer med kirkegården. Desuden havde byen en central drikkevandsforsyning. Derudover hørte i hvert kvarter til hvert hus en egen brønd samt hus- og gårdanlæg, afgrænset af flethegn og placeret ind efter vejene.

Hedeby var altså bygget op efter et fast mønster, som kun en centralmagt, der var stærk nok til at sætte sig igennem over for særinteresser, kunne fastholde. Centralmagten var enten den danske konge, den svenske konge eller tyske kejser. Den danske konge starter byen, den svenske sætter byggerier igang i byens centrum og udvikler den til nordisk storby, og den tyske kejser bygger videre på resultaterne. Alt dette tegner et billede af Hedeby som et velorganiseret, specialiseret bysamfund med en stabil ejendomsstruktur og faste ejerforhold; men også af et samfund med store sociale forskelle. Det er forhold, som udvikles op gennem 800-tallet og fæstnes i 900-tallet frem til ca. 1050, da Hedeby centrum brænder, hvorpå byens centrale dele på trods af delvis genopbygning forfalder.

Som nævnt boede der i Hedeby håndværkere, bønder (stormænd?) og købmænd; men nok også fiskere, som forsynede byen med et af dens hovednæringsmidler fisk. Det andet var kød, og her især okse-, svine-, fåre- og hestekød, som man spiste meget af. Dernæst spiste man fjerkræ (høns, ænder, gæs) og vildt (rådyr, hjort). Også brød og grød af hvede og byg spistes en del foruden planter, som nok har haft en vis betydning for kosten.

De bønder, der boede i Hedeby og hvis marker lå uden for halvkredsvolden, har ikke

kunnet dyrke og avle nok til at kunne forsyne hele byen med levnedsmidler. Både korn og kvæg må altså være kommet til udefra. I takt med Hedeby's vækst og udvikling til handelsmetropol i 900-tallet blev det derfor i stigende grad nødvendigt at sikre byens levnedsmiddelforsyning effektivt. Dette skete ved handel med bønderne i Hedeby's eget opland. Det var Sli-området omkring Hedeby, som forsynede byen med mad. Også oplandets pottemagere afsatte givetvis deres lertøj til Hedeby. Byens behov var for stort til, at dens egne pottemagere kunne dække det. Disse varer fra Hedeby's nære opland er sikkert blevet solgt til købmænd, som så videresolgte dem til folk i Hedeby. Den nøjagtige erhvervsstruktur, erhvervenes indre liv og betydning for livet i byen kendes derimod ikke.

Manden var fisker, bonde, håndværker, kunsthåndværker eller købmand. Kvinden vævede, syede, lavede mad, vaskede tøj og knyttede net. Børn legede. Det ser dog ud til, at overklassens kvinder havde en ret selvstændig stilling i vikingetidens slægtssamfund. Også Hedeby's bysamfund var slægtsorienteret.

I Hedeby, som andre steder, var det slægterne med deres stærke slægtsbånd, som bandt samfundet sammen; et samfund, i hvilket man mente, at den døde levede videre efter døden. Dette var en førkristen tanke; og den førkristne tro holdt sig da også i Hedeby hele 900-tallet igennem og levede videre i folk helt frem til ca. 1100. I 850 bygges dog en kristen kirke i Hedeby, som lukkes igen i 854, da stormændene og måske også kongens egne mænd afviste den nye tro. De ville ikke, at kongens magt skulle blive for stor. Det ville jo blot mindske deres. I hele 800-tallet var deres modstand i Hedeby mod den kristne tro så stor, at alle forsøg på at indføre den mislykkedes. Først i 934 tvinges kristendommen igennem som statsreligion i Hedeby, hvilket på lang sigt nedbrød slægtssamfundet.

Herbert Jankuhn lægger tydeligt nok hovedvægten på politisk-kulturelle forhold, men også på samfundets økonomisk-soziale struktur. Han forsøger således at skrive samfundshistorie, hvilket tyske arkæologer hidtil kun

havde gjort i det slaviske Wolin.¹⁴ Herbert Jankuhns problemstilling var således usædvanlig for 1930'ernes tyske arkæologi; og hans Hedeby-forskning, som kom til at vise vejen frem, blev da også positivt modtaget i tyske forskerkredse.¹⁵

Herbert Jankuhn skrev da også småtekster. De stod især i de populærvideenskabelige tidskrifter *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* og *Forschungen und Fortschritte*, men til en vis grad også i det nazistiske Ahnenerbe-organ *Germanien*. I de to første tidsskrifter vægter han Hedeby's nordisk-vestlige præg, mens de få (to!) artikler i *Germanien* straks er mere dobbelttydige. Også her peger han på Hedeby som en nordisk-vestlig by, men formulerer sig på en sådan måde, at man skulle tro Hedeby var tysk.¹⁶ Næsten bizar bliver denne dobbeltthed, når han i et nummer af *Germanien* fra 1941 kalder Hedeby en hansestad, præget af tyske handelsfolk, mens han samme år i *Forschungen und Fortschritte* betegner Hedeby som en skandinavisk storby med udtalt nordisk præg. Tilmed taler han om nordiske vikingefund i byen.

Dette kan kun forklares med, at han var pragmatiker. Vel var han nazist, men småteksterne, hvoraf nogle er rene perler, viser tydeligt, at han ikke var nazistisk indoktrinerende forsker. Han formåede altså hårfint at balancere mellem sine kritisk-analytiske krav til Hedeby-stoffet og de nazistisk-ideologiske krav, nazi-regimet måtte stille til hans forskning. Selv om han var nazist, bevarede han altså sin identitet som forsker i Tyskland. Som det ses, har det dog været svært nok, under et stigende nazistisk pres på det tyske samfund at holde forskeren og nazisten Herbert Jankuhn skarpt adskilt.¹⁷

Herbert Jankuhn og Hedeby: forskning, ideologi og samfund 1949–1956

Herbert Jankuhn forsøger i 1949–1956 at nyformulere sin Hedeby-tese fra 1937. Resultatet bliver i 1949 artiklen *Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930–1939* og bogen *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, hvis tredje udgave kom i 1956, men kun solgtes i 2000 eksemplarer. Interessen for hans Hedeby-forskning var da ikke længere så stor som i 1937 og 1938, da bogens første og anden udgave som nævnt solgtes i 12000 eksemplarer. Det var dog ikke den eneste ændring, der var sket siden da. Herbert Jankuhns bog *Haithabu* ændrede således undertitel; og Hedeby blev nu sat ind i en nordisk-vesteuropæisk sammenhæng. Fra at være »eine germanische Stadt der Frühzeit« blev Hedeby til »ein Handelsplatz der Wikingerzeit«. Ændringen fremgår ikke kun tydeligt af bogens første del, som udgør dens politisk-ideologiske ramme, men også af smudsomslaget, som i øvrigt er ens også i fjerde- femte- og sjetteudgaven fra 1963, 1972 og 1976.

Titelbladets grafiske udtryk har ændret karakter og grafikeren er en anden. Motivet er nu tre stramt geometrisk-bølgeagtige vikingestævne i rødt, hvidt og sort, spændt op på en blød lyseblå baggrund. De er funktionalistiske i deres formsprog, hvilket er typisk for 1950'ernes og 60'ernes vesteuropæiske grafiske design. Motivet derimod har et klart nordisk indhold, som alene ses af den ene osebergskibsagtige stævn og dragehovederne. Skibene er fredelige, ankret op i en havn, og de symboliserer handel med fjerne lande, eventyr og saglighed. Kun lige de to drage-

14. Se listen over anmeldelserne af *Haithabu 1937*, *Haithabu 1938* og *Wehranlagen 1937*. Kun 2 af hans 13 småtekster stod i *Germanien*.

15. Se listen over småtekster. Fremhæves bør især artiklerne i *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit*, der er små koncentrerede udgravningsberetninger, og artiklen i *Forschungen und Fortschritte* 17/1941, hvor han sætter Hedeby-forskningen ind i en tysk-skandinavisk sammenhæng.

16. Kater skriver således s. 287: »Auf das Bündnis zwischen echter Vorgeschichtsforschung, »Ahnenerbe« und Reichserziehungsministerium ist es zurückzuführen, wenn die dilettantische Richtung damals bis 1945 noch wirksam bekämpft wurde. So konferierten Sievers, Jankuhn, Menzel und Frey des öfteren wegen Besetzung vorgeschichtlicher Lehrstühle mit dem zuständigen Referenten im REM, der gewöhnlich ein offenes Ohr für sie hatte«.

17. »Ergebnisse und Probleme 1949«, s. 85.

hoveder antyder noget krigerisk. I HAITHABU-titlens runeagtige udformning ses dog stadig germanske træk. Derved vises, at Hedeby er en nordisk storby, men også har en tysk historie. Dens tyske historie træder dog tilbage frem for den nordiske. Det ses af, at HAITHABU i hvidt rent grafisk glider ind i baggrunden, mens de sort-hvid-røde stævne træder stærkt frem. I det store og hele er budskabet i dette typisk efterkrigstidsagtige smudsomslag langt mere tilbageholdende end i 1937- og 1938-omslaget. Det, der er, ligger bag om billedet i stedet for at slå en imøde som tidligere.

Det nye smudsomslag er altså ikke kun udtryk for en ændret samfundsforståelse hos Herbert Jankuhn, men også for en generel tendens i det tyske samfund. Mens samfunds-ideologien i Tyskland i 1930'erne var germansk-nazistisk, er den i efterkrigstiden i høj grad vesteuropæisk og nordisk-venlig. Det sidste gælder nok især for Slesvig-Holsten. Spørgsmålet er blot, om dette har indvirket på Herbert Jankuhns Hedeby-forskning.

Han skriver: Hedeby var først og fremmest en handelsby af politisk betydning, fordi den var transithavn for vest-øst handelen. Fjernhandelen skabte således byens velstand, hvis nerve var de driftige frisiske og sachsiske købmænd. Der fandtes da også nordiske og slaviske købmænd i Hedeby, hvis indflydelse på byen dog var mindre.

Hedeby blev o. 750–800 grundlagt af frisiske købmænd som en åben markedsplads og som et mødested for fjernhandelens købmænd; i en tid, hvor forbindelsen til Frisland blev skabt. I 800-tallet, da Hedeby var dansk, har friserne da også spillet en væsentlig rolle i dens handelsliv. O. 850 afspændes den danske konges forhold til frankerriket, og som tegn herpå indgås en række handelsaftaler. Dette giver efter 850 Hedeby et stort økonomisk spring fremad, som får håndværkere og sachsiske købmænd til at flytte til stedet. Også den danske konge ser, at den, der har Hedeby, også har det økonomiske grundlag for sin politiske magt. Derfor begynder han at præge mønter i Hedeby, og indsætter desuden en byfoged til at varetage sine økonomiske interesser og sikre markfreden.

Hedeby, der indtil da kun havde været en åben markedsplads med bosiddende købmænd og familie, udvikler sig derpå hurtigt til et økonomisk centrum for fjernhandelen. I takt med Hedebys udvikling til storby efter 850 vokser også befolkningstallet, indtil byen o. 950 fylder hele halvkredsvolden, som da var kommet til, ud. Fra Hedebys gamle centrum på sandtungen ud mod noret vokser byen først kileagtigt mod vest, for så senere at vokse videre i nordvestlig og sydlig retning. Som følge af væksten bliver Hedeby et veludviklet, velorganiseret og specialiseret samfund med en stabil ejendomsstruktur og faste ejerforhold. Modsat den gamle bykernes lidt tilfældigt-krogede karakter er de nye bydele således lagt efter en fast plan. Man mærker tydeligt en regulerende hånd og stram organisator bag. Med det økonomiske opsving o. 850 flytter også en overklasse af stormænd og kongens mænd til Hedeby, hvor de udskiller sig fra den øvrige befolkning; og store sociale skel opstår. Rige kvinders stilling i samfundet har været lige så stor som mændenes. I 850 får Hedeby en kristen kirke.

I Hedebys svenske tid (900–934) blomstrer og udvikler byen sig; en vækst, der når sit højdepunkt i 940–980, da byen er tysk. Møntprægningen intensiveres, og Hedeby udbygger sin politiske og økonomiske magt. I kølvandet herpå ændres nok også byens socialstruktur. Efter 983, da Hedeby igen bliver dansk, taber byen i betydning, og befolkningstallet daler. Det daler endda så meget, at områder i Hedeby, som o. 950 var fuldt udbygget, ikke længere var det o. 1000. Hedeby's indbyggertal faldt altså længe før branden i 1050. Efter et kort økonomisk opsving o. 1020–1050 er Hedeby's rolle udspillet.

Hedeby var en storby, opdelt i kvarterer. I et af dem boede de sachsiske købmænd, og i et andet i byens centrum håndværkerne. De levede for sig, isoleret fra alle andre på samme måde som byens overklasse, hvilket givetvis var udtryk for deres særstilling og høje status i samfundet. I Hedeby fandtes et højtudviklet håndværk, som især var rettet ind på fjernhandelen og den bedrestillede behov. Dette udelukkede dog ikke, at man også fremstillede masseproducerede varer i

forskellige kvaliteter, beregnet på en bredere kundekreds. Hedeby's håndværksproduktion strakte sig således lige fra massefremstillede kamme og benartikler til dyre unikasmykker og -våben. I Hedeby fandtes smykkekunstnere, kammagere, glaspustere, pottemagere, smede, perlemagere, stenhuggere og sikkert også vævere, tøjmagere, farvere, garvere, tømrere, snedkere og bådebyggere. Disse erhverv tilpasser sig Hedeby's politisk-økonomiske udvikling. De kommer til byen efter 850, da byens centrale stilling som transithavn for øst-vest handelen gav deres varer gode afsætningsmuligheder; og de forlader byen igen efter 983, da Hedeby's betydning falder.

Udover købmænd, håndværkere og en lille overklasse boede der dog også bønder, fiskere, skippere, vognmænd og en lokal befolkning i byen. Der boede mange lokale i Hedeby, af hvilke kvinder og børn udgjorde en lige så stor del som mænd. Man må regne med, at folk fra omegnen flyttede til Hedeby, efterhånden som byens politisk-økonomiske rolle tog til. Måske har netop dette medvirket til en øget økonomisk kontakt til Hedeby's opland i 900-tallet. På trods heraf er Hedeby's behov for levnedmidler nok især blevet dækket af fjernhandelen.

Fjernhandelen gik især fra det frisisk-frankiske område i vest til Gotland, Birka og Mälär i øst; efter 850 dog med en forskydning fra Østersøens nordlige til den sydlige og østlige del. Desuden fik Hedeby også økonomisk kontakt til Norge. Fra det frankisk-frisiske område fik man således møllesten, lertøj, glas, smykker, mønter, kamme, klæde, liturgisk grej, vin og salt; fra England og Irland smykker, mønter og gagat; fra Skandinavien smykker, fedtsten og pelse; fra de baltiske og slaviske områder rav og smykker; og fra orienten mønter, tekstiler og tøj. Om Hedeby fra Norden og østfra også har fået voks, honning, slaver, heste, falke, sæl- og hvalrostov samt hvalros-elfenben ved vi ikke. Det må dog regnes for givet, at levnedsmidler som kød, flæsk og fisk er blevet indført til Hedeby. Fra Vesteuropa gik handelen over Hedeby til Norden med fint kunsthåndværk, og fra Norden over

Hedeby vestpå med råvarer som huder, rav, jernmalm, bronze og ben. Hedeby's kulturelle og økonomiske forbindelser vestpå udgjorde altså byens livsnerve.

Da Hedeby o. 900 bliver svensk og i 934 tysk, bliver byen stadig vigtigere som politisk faktor i østersøområdet, hvilket gør, at den også i økonomisk-kulturel henseende med tiden bliver mere østvendt. Den tendens tager til især efter 960. Fra 960 aftager handelen da også vestpå, og da Hedeby i 983 bliver et udkantscenter i det danske rige, falder byens betydning, og o. 1050–1100 flytter den nord for Slien og bliver til Slesvig.

Det var så Herbert Jankuhns Hedeby-tese fra 1956. Som det ses, har han fastholdt sin oprindelige tese, som han formulerede i 1937; dog med én væsentlig tilføjelse:

»Nicht etwa der Handelsverkehr allein führte zwangsläufig zur Entstehung von Handels- und Umschlagplätzen wie Hait-habu und Birka, sondern ... ein starker, dem Handelsweg folgender Impuls sozialer Art aus dem Westen, nämlich der Gedanke der Wike. Auf diesem Gebiet ... liegt der größte Erkenntniswert der bisherigen Ausgrabungen«.¹⁸

Hanse-tesen var forsvundet. I stedet blev fjernhandels-teorien udbygget; en teori, der fik sin endelige udformning netop i efterkrigs-årene. Lidt groft kan man sige, at det, hanse-tesen var for Herbert Jankuhns Hedeby-forskning i 1930'erne, blev fjernhandels-teorien for den i 50'erne og 60'erne. Som vist, betones desuden Hedeby's økonomisk-sociale side stærkere, selv om vægten stadig ligger på byens politisk-kulturelle udvikling. I det hele taget er Herbert Jankuhns historiske og arkæologiske metode den samme nu som før, og han skriver fortsat samfundshistorie. Dette gør, at Hedeby-teserne fra 1937 og 1956 dækker hinanden. Herbert Jankuhn fortsætter således efter krigen nøjagtig det samme sted, hvor han slap før den brød ud. Det samme gælder hans kontakter til skandinaviske for-

18. Ringdahl, s. 60–61 og 69; Conze, s. 12–13; Iggers, s. 65–71.

skere, som genoptages. Det eneste, der har forandret sig, er det tyske samfunds politiske ideologi. Han skifter derfor også kun Hedeby's politisk-ideologiske ramme ud. Det, der bliver, er hans Hedeby-forskning, som stort set ikke har ændret sig.

Det er typisk ikke kun for Herbert Jankuhn, men også for tysk historieforskning og det tyske samfund som helhed. Den tyske historiske tradition forblev således solidt forankret i Tyskland helt frem til 1950'erne, forholdsvis uberørt af periodens politiske omvæltninger. Hverken nazisternes magtovertagelse i 1933 eller nazi-regimets fald i 1945 betød et radikalt brud for vesttysk historietradition. I 1950'erne tabte begivenhederne mellem 1933 og 1945 endda i betydning for tyske historikere frem for de grundlæggende strukturændringer, som samfundet gennemgik under den tyske industrielle revolution.

For det tyske samfund gjaldt samme tendens. Meget gik videre, som det altid havde gjort, før som under og efter nazismen. De tyske historikere Fritz Fischer og Hans-Ulrich Wehler peger således på, at der går en lige linje fra kejserrige over Weimar-republik til nazi-tid og efterkrigsår. Først det tyske Wirtschaftswunder i slutningen af 1950'erne ændrede altså Tyskland og tyskerens hverdag radikalt; lige så radikalt som 1860'ernes industrielle revolution havde gjort det. Den hurtigt gennemførte økonomiske modernisering i 1860'erne blev således ikke fulgt op af en tilsvarende politisk og social af det tyske samfund. Dette skabte en række interne spændinger i samfundet og gjorde det modtageligt for en autoritær og karismatisk politik, som førte lige frem til nazi-tiden. Med karismatisk menes at samle sig om og dyrke én politisk leder. Tyskland blev først moderniseret politisk og socialt i 1960'erne og 70'erne, hvilket var en direkte følge af det tyske Wirtschaftswunder.¹⁹ Denne kontinuitet i det tyske samfund er skåret godt ud i den tyske serie Heimat, som for et par år siden vist i dansk og tysk tv. Store dele af det tyske samfund har stadig ikke gjort op med nazismen.

Det var der også andre, som var længe om. I tredje udgave af Herbert Jankuhns bog *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit* fra 1956 ses således to fotografier i NS-realisme stil. De to fotos bringes i forbindelse med en omtale af Nordens økonomiske og sociale historie frem til vikingetiden, og forestiller et landskab mellem Grotli og Stavanger og et ved Opal i Norge. Mest af alt minder de om naturalistiske genremalerier fra 1800-tallet; en stil, NS-realismen efterlignede og som nazi-regimet fremmede. Som det ses af de to fotos, appellerer NS-realismen til beskuerens længsler efter naturen, som ansås for det oprindelige, uberørt af menneskehånd. Mennesket skulle tilbage til naturen, som blev fremstillet i hele sin urkraft. Nazi-regimets naturalisering af kunsten bundede således i en naturalistisk opfattelse af den menneskelige eksistens. Ifølge den nazistiske ideologi herskede der i naturen en ubønhørlig, men sindrig modsætning, hvis enbårne suveræn var det ariske menneske, som var skabt og udvalgt til at herske over dyrene og naturens elementer. Det var dette, NS-realismen suggerede på heroisk og mystificerende vis. De to fotos giver et godt indtryk heraf.²⁰

De to bidrager dog på ingen måde til at illustrere teksten, der er dem fuldstændigt uvedkommende, og de har heller intet med Hedeby at gøre. Man må gå ud fra, at Herbert Jankuhn som bogens forfatter har haft et ord med at skulle have sagt ved valg af billedmateriale. De to fotografier i bogen viser derfor, at Herbert Jankuhn så sent som i 1956 endnu ikke helt havde gjort op med nazismen.

Desuden slører han sagens rette sammenhæng ved at skrive, at Hedeby-udgravningerne i 1930'erne næsten kun blev finansieret af det tyske forskningsråd, Deutsche Forschungsgemeinschaft. Det er ikke helt korrekt. Jeg har således tidligere nævnt, at forskningsrådet i 1934–1939 fik sine penge fra det tyske Reichserziehungsministerium, som ledte dem videre til Ahnenerbe-Stiftung, der forestod Hedeby-projektet. Lige bortset fra

19. Merker, s. 241, 266–272 og 294–296.

20. »Ergebnisse und Probleme 1949«, s. 2; Haithabu 1956, s. 90–91 og 251 note til s. 90.

bogen *Die Ausgrabungen in Haithabu 1937–1939*, der kom i 1943, henviser han heller ikke med ét ord til noget af hans egen Hedeby-forskning fra 30'erne. Det undrer mig, da den var banebrydende og han jo også selv bygger videre på den i 1949–1956. Jeg kan kun forklare dette med, at han i efterkrigstiden har ønsket at sætte en parentes om tiden 1933–1945 og følt et stort behov for at genformulere sin Hedeby-tese fra 1937. Måske har netop det været et forsøg på at se, om den nu også holdt i den ny tid, Tyskland gik ind i. Selv om han efter 1945 sikkert har haft et ønske om at starte på et helt nyt grundlag, så erkendte han dog, at hans Hedeby-forskning fra 30'erne måtte danne grundlaget også for Hedeby-forskningen efter '45. Dette ses alene deraf, at han i 1949-artiklen ikke kun bruger sine egne forskningsresultater, men også den nyeste skandinaviske litteratur om vikingetiden. Han fastholdt også sin arkæologiske metode, fordi den trods alt var den bedste til at stille økonomiske og sociale spørgsmål.²¹

Selv om Herbert Jankuhn altså ville starte på et helt nyt grundlag efter krigen, fortsatte han som sagt der, hvor han slap før den brød ud. Det havde han tilfælles med mange andre tyskere; nu blot med et demokrati til forskel.

Herbert Jankuhn og Hedeby: forskning, ideologi og samfund 1959–1976

I 1959 blev Herbert Jankuhn færdig med at gennemarbejde 30'ernes Hedeby-fund. Han genoptog derfor udgravningerne, som fortsatte under hans ledelse frem til 1965; fra 1962 igen med støtte fra det tyske forskningsråd. I 1963 udkom så fjerde udgave af bogen *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, som også kun solgtes i 2000 eksemplarer. Heri fastholdt han sin Hedeby-tese fra 1956, som han blot tilføjede de nye resultater.

Han fastslog heri, at Hedeby i slutningen af 600-tallet eller begyndelsen af 700-tallet blev startet op af købmænd og håndværkere, som

boede ud til den sydlige del af noret, nær en bæk, og hvis kirkegård lå vest for bopladsen. Senest o. 800 opstår nord herfor, på tungen ud mod noret, nær en bæk, en anden lille købmænds- og håndværkerbebyggelse, hvis kirkegård også lå vestfor. Også længere nord-på igen opstod på samme tid en tredje bebyggelse af købmænd og håndværkere, også den med egen kirkegård vestfor. O. 800 har alle tre bebyggelser eksisteret samtidig, men kort efter er ihvertfald den sydlige opløst og flyttet over i den midterste. Hvornår den nordlige opløses og indgår i den midterste, vides ikke. Sikkert er dog, at da det sker, vokser Hedeby fra markeds- og handelsplads til storby. Desuden fandtes i Hedeby's storhedstid i 900-tallet ikke kun kirkegården inde i halvkredsvolden, men også to andre uden for syd herfor.

Disse resultater bekræftede hans tese fra 1956 om, at ikke handelen alene udviklede Hedeby til en storby, men at de vestlige købmænds vigbebyggelser og den måde, de var organiseret på, gav det egentlige stød hertil. Dette ændrede dog intet ved det centrale i hans Hedeby-tese, der nu som før var fjernhandels-teorien. Femte udgave i 1972 og sjette i 1976 var uændrede genoptryk af 1963-udgaven, blot i 1976 med et tillæg om, at Hedeby fandtes fra ca. 800 og ihvertfald op til årene o. 1020. Denne sidste nye datering af Hedeby svarede dog stort set til den hidtidige Hedeby-datering. Der var altså ingen særlige ændringer sket i Herbert Jankuhns Hedeby-tese, som den fremstod i 1963. Det samme gjaldt for lay-out og smudsomslag, der ikke havde ændret sig siden 1956, og oplagstallet var fortsat 2000. Desuden søgte Herbert Jankuhn stadig at sløre den rette sammenhæng om finansieringen af 1930'ernes Hedeby-udgravninger; og han undlod igen konsekvent at omtale sin egen Hedeby-forskning fra 30'erne. Eneste forskel var, at de to NS-realisme fotos fra 1956-udgaven forsvandt i 1963. Det var vel også såre naturligt.

Hedeby fortsatte med at blive sat ind i en nordisk-vesteuropæisk ramme. Set i forhold til 1956 spores i 1963, 1972 og 1976 en vis

21. Archäologie und Geschichte, s. IX og 20–21; Haithabu 1956, s. 91.

tendens til at afeuropæisere Hedeby's ramme lidt og vægte Hedeby's nordiske lidt mere. Mens Hedeby's vesteuropæiske side stadig understreges, så er de store europæiske armbevægelser nu forsvundet; f.eks. følgende passage:

»Will man die Geschichte Haithabus verstehen, so kann man sie nicht isoliert als ein Stück Lokalgeschichte begreifen, sondern muß sie in die großen Zusammenhänge der europäischen Entwicklung einordnen.«²²

I stedet påpeger han, at bl.a. Hedeby-udgravningerne kan være med til at give

»ganz neue Einsichten in die Struktur vorwikingischer Handelsplätze im Norden ...«.²³

Dette viser en svag forskydning af Hedeby's politisk-ideologiske ramme til fordel for Norden; og med Norden tænkes nok især på Danmark. Herbert Jankuhn jævnfører nemlig sin egen Hedeby-forskning kun med den danske, og indfører i den forbindelse et lille afsnit om det danske Hedeby-syn i sin bog.²⁴

Også interessen for Hedeby-forskningen er en anden. Mens Herbert Jankuhns Hedeby-bog i 1937 og 1956 således blev godt anmeldt i tyske fagtidsskifter, så interesserede tyske forskere sig efter 1956 ikke stort for hans Hedeby-forskning. Det ses alene deraf, at hverken Hedeby-bogens 1963-, 1972- eller 1976-udgave blev anmeldt. Det siger sig selv, at Herbert Jankuhns Hedeby-forskning kun havde faglig interesse, så længe den bragte afgørende nyt, som tilfældet var i 1937 og 1956. I 1937 var bogen interessant, fordi dens Hedeby-resultater var banebrydende; og i 1956, fordi Hedeby-forskningen da stod ved en ny start.

Lige så påfaldende er, at bogen som nævnt

i 30'ernes Slesvig-Holsten solgtes i 12000 eksemplarer, mens den i hele efterkrigstiden kun solgte i 8000. Hedeby-bogens store oplagstal i 30'erne understreger ikke kun den brede interesse ude hos folk, men også Hedeby-forskningens identitetsskabende funktion. Nazi-regimet brugte således Hedeby-forskningen til at give folk i Slesvig-Holsten en germansk vi-følelse og dermed til at legitimere sig selv i den del af Tyskland. Efter 1945 regionaliserede besættelsesmagterne Tyskland og dannede delstater, som hver især måtte finde sin egen identitet. Hedeby-forskningen blev nu brugt regionalt i Slesvig-Holsten til at legitimere tysk-nationale slesvig-holstenske kredsens bestræbelser på at skabe en slesvig-holstensk identitet. Hedeby-forskningens rolle som identitets-skaber var dog ikke længere nær så vigtig som i 30'erne. Som følge heraf faldt Hedeby-interessen blandt folk til et rimeligt leje. Hedeby-forskningen havde dog stadig en funktion, som i efterkrigstiden blot var en hel del mere bagvedliggende end i 30'erne. Den var nordisk-vesteuropæisk.

I en tid, hvor Tyskland aktivt arbejdede på at blive integreret politisk, økonomisk og militært i Vesteuropa, fremhæves Hedeby's vesteuropæiske ramme således meget stærkt. Dette ses tydeligt i Hedeby-bogens 1956-udgave, som på den måde afspejler 1950'ernes omfattende europæisering af det tyske samfund. Konrad Adenauer gav Tyskland et vestligt ansigt; lige så vestligt som det, Herbert Jankuhn gav Hedeby. Den tyske europæisering fortsatte ind i 60'erne, da de europæiske samlingsbestræbelser kom til at spille en rolle. Tyskland var aktivt interesseret heri, men også i at nå til en tysk-fransk, tysk-tysk og tysk-dansk forsoning. I Slesvig-Holsten var de tyske myndigheder danskvenlige, fordi de ønskede at udbygge et stabilt økonomisk samarbejde med større eller mindre dele af Danmark.

22. Haithabu 1963, s. 15; Haithabu 1972 og 1976, s. 17; se også »Die Ausgrabungen von Haithabu 1958«, s. 540 og »Zur Fortführung der Ausgrabungen 1962«, s. 34–35. En sammenfatning af Haithabu 1956 gives i Die Ausgrabungen in Haithabu und ihre Bedeutung 1958.

23. Haithabu 1963, forordet; se også »Das vorwikingische Haithabu 1968«, s. 261.

24. Haithabu 1963, s. 99.

En parallel hertil ses i Hedeby-bogens 1963-udgave, der har en tendens til at vægte Hedeby's nordiske frem for vesteuropæiske side. Det, at Herbert Jankuhn netop i 1963 indfører en jævnføring af sin Hedeby-forskning med den danske, er vel heller ikke helt tilfældigt. Den kan læses som ønske om og vilje til samarbejde med danske arkæologer om Hedeby- og Danevirke-udgravningerne. I 1962 (det år, Hedeby-bogens manuskript var afsluttet) undersøgte den danske arkæolog Helmut Schledermann som led i Herbert Jankuhns Hedeby-projekt således et udsnit af forbindelsesvolden. Set fra det perspektiv, har Hedeby- og Danevirke-forskningen på arkæologisk plan altså bygget bro mellem Danmark og Tyskland. Det er noget, som bl.a. også Herbert Jankuhn har været med til.

Set fra et andet perspektiv, afspejler Herbert Jankuhns Hedeby-forskning det tyske samfund i en nøddeskal. Det er tankevækkende, fordi hans forskning samtidig viser, hvordan historieforskning og -skrivning påvirkes af de til enhver tid herskende ideologier, og hvordan disse bruger historien og historikerne til at legitimere sig selv. Det viser, at ingen historieforskning er værdi- eller interesseneutral. Herbert Jankuhns Hedeby-forskning er blot ét eksempel herpå.

1: Litteratur

Generelt

- Reinhard Bollmus: Das Amt Rosenberg und seine Gegner, Stuttgart 1970.
- Werner Conze, »Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse«, Historische Zeitschrift 225: 1977, s. 1–28.
- Georg Füllberth: Leitfaden durch die Geschichte der Bundesrepublik, Köln 1983.
- Georg G. Iggers: Moderne historievitenskap. Socialhistorie efter 1945: forudsætninger, hovedlinjer, perspektiver, København 1980, s. 65–98.
- Herbert Jankuhn: Archäologie und Geschichte, Band 1. Beiträge zur siedlungsarchäologischen Forschung, Berlin-New York 1976, s. 23–39.
- Bernard Eric Jensen, »Tysk faghistorie i dag«, Frontlinjer i historiefaget, red. af Nils Johan Ringdal, Oslo 1983, s. 59–85.
- Michael H. Kater: Das »Ahnenerbe« der SS 1933–1945, Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches, Stuttgart 1974.

- Christian Keller: Arkæologi – virkelighetsflugt eller samfunnsforming? Oslo-Bergen-Tromsø 1978.
- Wolfgang Laur, »Zu den Namen von Alt-Schleswig«, Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte 2: 1957, s. 21–23.
- Ditlev M. Mahler: Om arkæologi, forskning, formidling, forvaltning – for hvem? København 1983.
- Reinhard Merker: Die bildenden Künste im Nationalsozialismus. Kulturideologie – Kulturpolitik – Kulturproduktion, Köln 1983.
- Gertrud Nolte, »Verzeichnis der Veröffentlichungen Herbert Jankuhns«, Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, Bd. 6, 1970, s. 260–271.

2: Bibliografi over Herbert Jankuhns Hedeby-produktion

a: Bøger

- Die Ausgrabungen in Haithabu, Bd. 1. Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene, Neumünster 1937.
- Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit, 1. udg. Neumünster 1937.
- Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit, 2. udg. Neumünster 1938.
- Die Ausgrabungen in Haithabu 1937–1939. Vorläufiger Grabungsbericht, Berlin-Dahlem 1943.
- Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 3. udg. Neumünster 1956.
- Die Ausgrabungen in Haithabu und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte des Mittelalters, Köln und Opladen 1958.
- Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 4. udg. Neumünster 1963.
- Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 5. udg. Neumünster 1972.
- Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 6. udg. Neumünster 1976.

b: Artikler

- »Die Ausgrabungen in Haithabu 1930–1933«, Nordelbingen 9, Kiel-Flensburg 1934, s. 341–369.
- »Die Ausgrabungen in Haithabu 1934«, Nordelbingen 11, Kiel-Flensburg 1935, s. 45–66.
- »Die Ausgrabungen in Haithabu 1935/36«, Offa 1, Neumünster 1936, s. 96–140.
- »Kunstgewerbe in Haithabu«, Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst 1934, Berlin-Leipzig 1935, s. 105–118.
- »Die Ergebnisse der Ausgrabungen in Haithabu«, Conventus primus historicum Balticum. Acta et

- relata. Riga 16.-20.8.1937, Riga 1938, s. 156–167.
- »Die Bedeutung der Gußformen von Haithabu«, Forschungs- und Lehrgemeinschaft Das Ahnenerbe. Jahrestagungen. Bericht über die Kieler Tagung 1939, hrsg. von Herbert Jankuhn, Neumünster 1944, s. 226–237.
- »Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930–1939. Ein Beitrag zur Frage der Stadtentstehung im Norden«, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 73, Neumünster 1949, s. 1–86.
- »Die Ausgrabungen in Haithabu im Wandel der historischen Fragestellung«, Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958, s. 532–541.
- »Ein neu entdecktes Gräberfeld bei Haithabu und seine Bedeutung«, Gandert-Festschrift. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 2, Berlin 1959, s. 61–67.
- »Zur Fortführung der Ausgrabungen in Haithabu. Probleme und Ziele«, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 87, Neumünster 1962, s. 9–35.
- »Zur Lage von Sliasthorp und Sliaswich«, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. philologisch-historische Klasse, Göttingen 1963, s. 53–81.
- »Die Ausgrabungen in Haithabu 1930 bis 1980«, Beiträge der Gesellschaft für Schleswiger Stadtgeschichte 25: 1980, s. 77–89.

c: *Småtekster*

- »Die Ausgrabungen in Haithabu 1931«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 8/1932, s. 26–30.
- »Haithabu«, Die Heimat 4/1933, s. 81–93.
- »Die Ergebnisse der Grabungen in Haithabu 1935«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 11/1935, s. 242–244.
- »Die Ergebnisse der Grabungen in Haithabu 1936«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 12/1936, s. 244–247.
- »Die Ausgrabungen in Haithabu«, Forschungen und Fortschritte 12/1936, s. 86–87.
- »Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit«, Zeitschrift für Deutschkunde 1937, s. 30–45.
- »Die Ergebnisse der Grabungen in Haithabu 1937«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 14/1938, s. 26–28.
- »Haithabu, der erste Ostseehafen des Deutschen Reiches«, Germanien 10/1938, s. 309–319.
- »Die Bedeutung Haithabus«, Der Diplolandwirt 19/1938, s. 14–16.
- »Die Ergebnisse der Grabungen in Haithabu 1938«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 15/1939, s. 27–30.
- »Die SS-Grabung von Haithabu 1939«, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit 16/1940, s. 103–104.

- »Birka und Haithabu«, Germanien 13/1941, s. 175–180.
- »Der deutsche Beitrag zur Erforschung der Wikingerzeit«, Forschungen und Fortschritte 17/1941, s. 181–186.
- »Haithabu«, Merian, 3. Jhg. 6/1950, s. 68–73.
- »Vor neuen großen Ausgrabungen«, Schleswig-Holstein 10/1961, s. 264–269.
- »Neue Ergebnisse der Ausgrabungen in Haithabu im Jahre 1962«, Schleswig-Holstein 2/1963, s. 29–31.

3: Anmeldelser

a: *Wehranlagen 1937*

Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 1938, s. 125–127 (Hans Gummel); Deutsche Literatur-Zeitung, 59. Jhg. 1938, s. 1353–1356 (M. Jahn); Baltische Studien, Bd. 40, 1938, s. 381 (Hermann Bollnow); Petermanns geographische Mitteilungen, 84. Jhg. 1938, s. 249 (Jörgen Hansen); Prussia, Bd. 32, 1938, s. 343–344 (O. Kleemann); Aus Hansischem Raum, Bd. 3, 1938, s. 189 (anonym); Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 67, 1939, s. 484–488 (H. K. Jacob-Friesen); Prähistorische Zeitschrift, Bd. 30–31, 1939–1940, s. 468–470 (W. La Baume); Westfälische Forschungen, Bd. 30, 1940, s. 78–79 (Hugo Hoffmann).

b: *af Haithabu, 1. udg. 1937*

Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Nr. 11, 1937, s. 193 (H.); Deutsche Literatur-Zeitung, Nr. 58, 1937, s. 840–842 (Gilbert Trathnigg); Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 65, 1937, s. 443–448 (Günther Haseloff); Prussia, Bd. 32, 1938, s. 342 (O. Kleemann); Petermanns geographische Mitteilungen, 85 Jhg., 1939, s. 207–208 (Jörgen Hansen); Elbinger Jahrbuch, Heft 41, 1943, s. 171–174 (B. Ehrlich); Der Spatenforscher. Vorgeschichtliche Beilage zum Thüringer Fähnlein, Monatshefte für die mitteldeutsche Heimat, 2. Jhg. 1937, Nr. 2, s. 23–24 (G. Neumann).

c: *af Haithabu, 2. udg. 1938*

Niederdeutsche Warte, 4. Jhg. 1938, 3. Heft, s. 20 (anonym); Anthropos, Bd. 34, 1939, s. 456 (Richard Pittioni).

d: af Haithabu, 3. udg. 1956

Hamburger Beiträge zur Numismatik, Bd. 3, 1955–1957, s. 285–287 (Hatz); Zeitschrift für Ostforschung, 5. Jhg., 1956, s. 595–597 (Erich Keyser); Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 81, 1957, s. 264–266 (Berta Sternquist); Historische Zeitschrift, Bd. 85, 1958 (G. Kossack).

e: Haithabu, 4. udg. 1963, 5. udg. 1972 og 6. udg. 1976

er ikke blevet anmeldt. Herbert Jankuhns bog Haithabu er dermed indtil nu solgt i 20000 eksemplarer. I sommeren 1986 udkom en fuldstændig ny udgave med nyt lay out i 3000 eksemplarer. Der er tale om en opfølgning af Kurt Ghiltzels resultater og altså ikke længere om Herbert Jan Kuhns Hedeby-tese. Hans 7. udg. af Heithabu er derfor ikke behandlet her. Endelig i 1991 regner Karl Wachholtz Verlag, som siden 1937 har udgivet bøgerne, at der udsendes en afløser til Jankuhns Hedeby-bog.